

Een blik op het onderwijs te Weert in de 1e helft van de vorige eeuw

Van de toestand van het lager onderwijs te Weert in vroeger eeuwen is nog niet veel bekend. De gegevens hierover liggen nog grotendeels begraven in de kerkelijke en gemeentelijke archieven van Weert alsmede in die van het Departement van de Nedermaas en die van de beide Limburgen.

Zoals overal elders was ook hier vóór de Franse tijd de regeling van het onderwijs voor een groot gedeelte overgelaten aan de zorg van de kerk en van particulieren; in de meeste gevallen werd het onderwijs gegeven in particuliere woningen door de koster of de kapelaan en in sommige gevallen door een onderwijzer, aangesteld door de geestelijkheid al of niet in overleg met de wereldlijke overheid. De toestand van het onderwijs liet dan ook veel te wensen over.

Geleidelijk aan echter kwam de gedachte op gang, dat het onderwijs een openbare aangelegenheid is en een zaak van nationaal belang. Na de vereniging van Noord- en Zuid-Nederland in 1815 deed de onderwijswet van Van den Ende, welke in 1806 in de Bataafse Republiek was tot stand gekomen, zich ook in onze streken gelden. In deze wet werd het onderwijs tot staatszorg verklaard en werd de vrijheid tot het geven van onderwijs beperkt door de eis van een vergunning van de centrale overheid voor de oprichting van bijzondere scholen. Ook de grondwetten van 1814 en 1815 hadden het openbaar onderwijs tot „voorwerp van aanhoudende regeringszorg” verklaard. Doordat

zowel de centrale alsook de plaatselijke overheid er zich steeds meer mee gingen bezighouden kwam er langzamerhand verbetering in het openbaar onderwijs, welke verbeteringen zich tenslotte ook uitstrekten tot het bijzonder onderwijs. Het is niet de bedoeling van dit artikel om een volledig en afgerond overzicht te geven van de ontwikkeling van het onderwijs in Weert tijdens de vorige eeuw noch van de daarmee samenhangende vraagstukken zoals de opleiding en salariëring van het personeel, de verhouding openbaar en bijzonder onderwijs, het schooltoezicht enz. Dit artikel wil niet meer geven dan een soort momentopname van het onderwijs in Weert, aangevuld met enige verdere gegevens, die de sfeer van het onderwijs in de 1e helft van de vorige eeuw illustreren en het streven naar verbeteringen aantonen.

De toestand in 1822:

Dat het jaar 1822 is gekozen voor het geven van een momentopname, is geschied vanwege het feit, dat in dit jaar voor het eerst een uitvoerig verslag over het onderwijs aanwezig is. Bij K.B. van 16 maart 1821 was n.l. een Provinciale Kommissie van Onderwijs in het leven geroepen, samengesteld uit de diverse districtsschoolopzieners met als voorzitter de Gouverneur van de provincie. Limburg werd opgedeeld in 7 schooldistricten; de gemeenten in noord- en midden-Limburg, waaronder Weert, vormden het 3e district², waarin als schoolopziener

fungeerde A. I. K. J. Bloemarts uit Venlo. Krachten hun instructies moesten de inspecteurs om de 4 maanden een verslag omtrent de toestand van het onderwijs in hun ressort indienen bij de Provinciale Kommissie. Al deze verslagen² zijn nog bewaard over de periode 1822 t/m 1831 en 1843/ tm 1857 en zij bevatten belangrijk materiaal voor de geschiedvorsers.

Voor al het eerste bericht van elke inspecteur, uitgebracht in het voorjaar van 1822, bevat interessante en gedetailleerde gegevens. Het eerste oordeel³ van Bloemarts over het onderwijs in Weert is niet erg lovend. Hij heeft de gemeenten in zijn inspectie ingedeeld in 3 categorieën. De eerste groep omvat de plaatsen, waar geheel nieuwe en naar de eisen des tijds behoorlijk ingerichte schoolgebouwen aanwezig zijn en waar het onderwijs wordt gegeven door onderwijzers, die op grond van hun bekwaamheid een jaarwedde uit 's Rijks kas genieten. Tot de 2e groep rekent hij de plaatsen, waar deze vernieuwingen nog wel niet zijn doorgevoerd doch waar zowel de overheid als het onderwijzend personeel alles in het werk stellen om verbeteringen door te voeren. Bij de 3e en laagste categorie deelt hij die gemeenten in, waar tot dusverre geen wezenlijke verbeteringen te verwachten zijn „hetzij door nalatigheid of door eene te verregaande onverschilligheid der besturen hetzij door den gevorderden ouderdom of soms door onbekwaamheid der schoolleeraars of derselver verkleefdheid aan de oude gebruiken en leerwijze”. Bij deze groep rangschikt hij ook de gemeente Weert.

Na allereerst vermeld te hebben, dat de totale bevolking van Weert 5302 zielen bedraagt, geeft het rapport vervolgens een overzicht van de hier aanwezige openbare en bijzondere schooltjes⁴ en van de overige schoolinstituten.

De stad telt slechts één openbare school, gelegen vlak bij de St. Martinuskerk op het voormalige kerkhof. „Er fungeert in deze stad een bekwaam onderwijzer, met name Mathijs Caris, als stadschoolmeester; het lokaal echter of liever het stadschoolvertrek vermits er geene woning voor den onderwijzer voorhanden is, is bij voortdoring in een zeer slechte staat; kan bezwaarlijk gebruikt worden en doch werd daarin dusverre niet voorzien bij gebrek – zo geeft men voor – aan middelen om de nodige kosten te bestrijden. De onderwijzer, thans 50 jaar oud, is bekwaam en onderwijst grondig de beginselen der Nederlandsche taal, ook de Fransche, voorts rekenen en schrijven; is echter niet zeer met de nieuwe spelling en manier van on-

derwijs ingenomen, gebruikt ook nog de oude leerboeken en voor het Fransch de spraakunst naar het Vlaamsch van Des Roches en dergelijke; zijn ijver is dáárdoor verlamd, dat hem geene ruime beloning te beurt valt en hij vooral geen geschikt lokaal heeft. Hij geniet uit de gemeentekas 365 frs per jaar behalve de schoolgelden van 15 tot 30 stuiver Kleefsch van nagenoeg 70 leerlingen”. Naast deze enige openbare school zijn er verder nog 5 andere schooltjes en wel op de gehuchten Laar, Leuken, Moesel, Boshoven en Swartbroek. Eigenlijk waren dit particuliere of bijzondere schooltjes, maar Bloemarts rangschikt ze toch onder de openbare scholen, daar de lokalen eigendom waren van de gehuchten (ze waren gelegen op de z.g. schansen, die gemeenschappelijk bezit waren van de bewoners van de gehuchten). „Al deze lokalen zijn slecht, klein of ondoelmatig ingericht evenals de meesters onbekwaam zijn om eene verbeterde leerwijze te kunnen invoeren”. Uit het rapport blijkt, dat op Laar als onderwijzer werkzaam is Gerard Stienen, 48 jaar oud; hij bewoont het schoollokaal, heeft 30 scholieren en geniet naast het maandelijks schoolgeld van 4 stuivers per leerling nog de revenuen van 33 aren slecht land. Op Leuken geeft Pieter Wagemans, 48 jaar oud, les aan 40 leerlingen, die 5 stuivers schoolgeld betalen; hij woont vrij in een woning van het gehucht. Moesel heeft als schoolmeester Jacob Doensen, 61 jaar oud; hij onderwijst 30 kinderen, waarvan hij 5 stuivers schoolgeld trekt; bovendien ontvangt hij van het gehucht een jaarlijkse toelage van 12 gulden en een vrije woning. Op Boshoven is Jacob Niën, 54 jaar oud, werkzaam voor 50 kinderen, die eveneens 5 stuivers lesgeld betalen; ook hij heeft een vrije woning. Op het gehucht Swartbroek tenslotte wordt aan 25 kinderen onderwijs gegeven door Andreas van den Eynden, oud 30 jaar; hij ontvangt 6 stuivers schoolgeld en bewoont eveneens een vrije woning.

In de kom van de gemeente, dus in de stad, bestaan verder nog de volgende scholen: 1e. De kostschool voor „jonge juffrouwen” van de voormalige religieuse⁵ Van den Eynden, welke 6 inwonende en 5 buitenleerlingen telt. Onderwijs wordt er gegeven in lezen, schrijven, rekenen en de eerste beginselen van de Nederlandse, Duitse en Franse taal. Het kostgeld bedraagt 300 gulden Kleefs per jaar en het schoolgeld 30 à 40 stuivers per maand. 2e. De kostschool voor meisjes van de voormalige religieuse⁵ Van Heythuysen en de heer Dams, eveneens een voormalige kloosterling⁵. Deze school

telt 12 inwonende en 20 buitenleerlingen. Het onderwijs, kostgeld en schoolgeld zijn gelijk aan die van de school van Van den Eynden. De openbare stadsschoolmeester geeft er ook nog enkele privélessen. 3e. Een particulier schooltje voor 30 meisjes van Hendrik Jansen, oud 32 jaar. Het onderwijs is er zeer slecht en in 1828 verdwijnt deze school, daar Jansen zich niet wilde onderwerpen aan een toelatingsexamen voor onderwijzer. 4e. Een particulier schooltje van Mathijs Wagemans, waar aan 50 kinderen beneden de 6 jaar onderricht wordt gegeven in „religie en gebeden” (z.g. maîtressenschool). Wagemans is reeds 71 jaar oud. Dan gaat het verslag verder: „Voorts zijn er nog twee kleine kinderschooltjes, welke geene aanmerking waardig zijn, terwijl er eindelijk in de stad enige jaren eene andere bijzondere school bestaat met de benaming van Latijnsche- of Studentenschool bestempeld wordende. De onderwijzer of z.g. Rector is de heer Hermsen, oud 30 jaren, geadsisteerd door deszelfs broeder, beiden van een goed gedrag. Het onderwijs bepaalt zich tot de Latijnsche taal van de figuur tot de Retorica, tot welker cursus jongelingen van 10 tot 18 jaren en ook jonger opgenomen worden, dus ook nog in de eerste beginselen van kennis en beschaving moeten gevormd worden”.⁶

Meerdere tekortkomingen:

Gaf inspekteur Bloemarts in zijn eerste rapport meer een algemeen overzicht omtrent de toestand van het onderwijs in Weert, later komt hij uitvoeriger terug op punten, die dringend om voorzieningen eisen. Vooral de openbare stadsschool van meester Caris heeft zijn bijzondere aandacht, daar hij beseft, dat de overheid voorop dient te gaan bij het vernieuwen en verbeteren van het onderwijs. Op 3 juli 1823 bezoekt hij deze school opnieuw en zijn rapport luidt: „Het lokaal, alleszins slecht, bijna niet bruikbaar zijnde, kan hier het onderwijs niet doelmatig gegeven worden. Er waren ook slechts 48 leerlingen, waarvan er nog 18 tegelijkertijd het onderwijs in het frans genieten, ter school. Meester Caris is genoegzaam kundig; het ontbreekt hem echter aan ijver; als moedeloos vervult hij niet alle zijne plichten. Er heerscht in de school noch stilte noch eenige orde; ook de verbeterde leerwijze is er niet ingevoerd en in alle opzichten is deze openbare school gebrekkig. Er behoort daarin voorzien te worden en de schoolopziener heeft zulks zeer ernstig de regeringsleden in bedenking gegeven”.⁷ „Immers de stadsschool zal ook ten voordeel moeten zijn voor de andere scholen in de-

ze volkrijke gemeente”.⁸ Enkele jaren later, in 1827, — het gebouw is inmiddels in 1824 hersteld —, komt hij terug op de overige schooltjes: „Het schoolvertrek is werkelijk vergroot en ingericht voor 140 scholieren, allen gezeten aan banken met schrijftafels. Er zijn echter hier behalve dit getal nog 200 á 250 kinderen van 6 tot 12 jaren, die nu op de bijzondere zeer gebrekkige of kleine kinderscholen moeten onderwezen worden. Daarenboven zijn er op de gehuchten nog bijna 400 kinderen van dien ouderdom, waarvoor er slechts 5 kleine schoollokalen bestaan voor nagenoeg 200 kinderen”.⁹ Het onderwijs aan deze schooltjes staat bovendien niet op een hoog peil hetgeen o.m. te wijten is aan het feit, dat de functie van onderwijzer zeer vaak vacant is of bekleed wordt door „meesters, die niet allen vatbaar zijn voor meerdere bekwaamaking”.¹⁰ Nog minder vleidend is het oordeel over de beide meisjes-kostscholen: „De 2 kostscholen voor meisjes zijn meer voordeelig voor de inwoners en de kostschool-houderessen dan voor de leerlingen. Willen deze beide scholen blijven bestaan, dan zullen er bekwame ondermeesteressen moeten komen”.¹¹

Niet enkel de schoollokalen zelf hebben de aandacht van de inspekteur maar ook het onderwijzend personeel. In een rapport van 1827 dringt hij er op aan, dat in het gehele schooldistrict alle onwettig of alleen krachtens een bewijs van algemene toelating in functie zijnde onderwijzers en onderwijzeressen het geven van onderwijs zullen beëindigen tenzij zij zich eerst onderwerpen aan een examen voor het verkrijgen van een der 4 onderwijzersrangen, af te leggen voor de Provinciale Commissie van Onderwijs.¹² Wat hun financiële positie betreft merkt zijn opvolger Louis Beerenbrouck in 1844 op: „over het algemeen is het bestaan der onderwijzers in het district allerellendigst; daarom ook bij velen onvoldoende ijver. Ook de gemeenten begrijpen niet altijd de belangrijkheid van het onderwijs”.¹³ In juli 1844 klaagt deze: „Hoe meer ik met de onderwijzersstand bekend word, hoe meer ik wat mijn district aangaat denzelve beklagenswaardig moet beschouwen. Er is niet eene betrekking voor welke zoo veel gevraagd wordt en aan dewelke zoo slechte belooning is verbonden; men eischt van den onderwijzer een voorbeeldig gedrag, onderwerping, bekwaamheid en werkzaamheid. De schoolopziener spoort hen aan meer en meer het vak te doorgronden en welke is hiervoor zijn belooning. Op bijna alle plattelandsgemeenten 100-160 gulden in het jaar, schoolgeld en jaarwedden

inbegrepen. Is het dan te verwonderen, dat de onderwijzers onophoudelijk onderstand van gemeentelijk —, gewestelijk — en landsbestuur vragen? Ik heb dit de gemeenten onder ogen gebracht. In drie dorpen is de jaarwedde inmiddels met 50 gulden vermeerderd; de overigen hebben geantwoord, dat zij de nood wel inzagen maar dat de gemeentekas een verhoging niet toeliet. Er rest dan alleen van landswege verhoging te krijgen voor de meest verdienstelijke onderwijzers. Of dit lukken zal is twijfelachtig¹⁴. Het bedrag der schoolgelden, een der inkomstenbronnen, staat bovendien nooit vast. Daar er immers nog geen leerplichtwet bestaat, is het moeilijk om „het onafgebroken schoolgaan van de kinderen van den landman te verplichten”¹⁵. In de zomermaanden loopt het schoolgeld terug, daar dan de kinderen van school worden gehouden om „veldarbeid te verrigten” en tijdens de winter moet men vaak de kinderen thuis houden om de schoolgelden uit te sparen „wegens de duurte der levensmiddelen en de onvoordeelige aardappelenoogst en de hoogere graanprijzen”¹⁶. Begrijpelijk dat de onderwijzers proberen op een of andere wijze hun inkomsten te vermeerderen. Uit bepaalde schoolreglementen en instructies is af te lezen wat de onderwijzer wel en niet is toegestaan. Het is hem b.v. verboden „om meer grond te beakkeren dan 10 aren, de moeshof inbegrepen”¹⁷ of „om handel, nering of bedrijf uit te oefenen of bijenkorven te houden”¹⁷. „Ook mag hij geen kollekten of rondgangen te zijnen voordeele in het gehucht houden”¹⁷. Wel mag hij „de benodigde schoolboeken en papier tegen een te bepalen prijs leveren”¹⁸ maar „pennen en inkt zijn voor reekening van den onderwijzer alsook de brandstof voor de school”¹⁸. „Het snijden van de pennen moet hij buiten de schooluren verrichten”¹⁹.

De eerste vernieuwingen:

Dat het stadsbestuur ondanks de slechte toestand, waarin de stadskas verkeert, toch ernst maakt met de verbetering van het onderwijs, blijkt uit 't feit, dat nog in 1822 direkt na het eerste rapport van Bloemarts twee deskundigen door de raad worden aangewezen om een plan tot verbouw van de stadsschool met een kostenbegroting in te dienen.²⁰ In 1824 kan de inspekteur dan ook berichten: „Eindelijk is het stadsschoollokaal naar wensch verbeterd geworden en bevindt zich hetzelfde alsnu in eenen zeer goeden staat, behoorlijk voorzien van halve schrijftafels, banken, leesmachine enz.”²¹ Toch zijn nog niet alle moeilijkheden opgelost.

De onderwijzer Caris, reeds sinds 1792 in dienst, kan moeilijk met de tijd mee; hij zit vastgeroest aan de verouderde onderwijsmethode en is tengevolge van de primitieve omstandigheden, waaronder hij jarenlang heeft moeten werken, en de slechte salariering totaal uitgeblust. Telkens opnieuw moet de inspekteur, die zich in zijn eerste rapport nogal lovend uitliet over de bekwaamheden van Caris, zich er over beklagen dat deze „nog onverschillig aan de gegeven wenken de oude leerwijze in alles blijft volgen ofschoon het lokaal nu toch doelmatig is ingericht en al de benodigde schoolmeubelen voorhanden zijn”²². Hij begint er bij de stad op aan te dringen hem ontslag te verlenen. Om wille van zijn vele en langdurige verdiensten in het verleden en om hem niet geheel brodeloos te maken wordt naar een passende oplossing voor Caris gezocht. Tenslotte weet men te bereiken, dat Caris eigener beweging ontslag vraagt als onderwijzer in alle vakken behalve in het Frans. Voortaan mag hij op alle scholen Frans onderwijzen tegen een jaarlijkse vergoeding van fl. 75,—. Bovendien zal zijn opvolger Abraham Meyer jaarlijks fl. 50,— van zijn salaris afstaan aan Caris.²³ Met het in functie treden van Abraham Meyer per 1 april 1826 behoren voor wat betreft de stadsschool alle moeilijkheden tot het verleden. Bij voortdoring spreekt de inspekteur zijn tevredenheid over hem uit en over de vorderingen van de leerlingen. Het aantal kinderen, dat onderwijs gaat volgen, neemt steeds meer toe en al spoedig is de stadsschool dan ook reeds te klein. „Zij kan slechts ongeveer 150 leerlingen bevatten, terwijl er in de stad en de voorpoorten alleen al 375 kinderen zijn”²⁴. Op 28 mei 1827 besluit de gemeenteraad daarom om in het nieuwe gemeentehuis, dat in aanbouw is, nog een schoollokaal voor 250 kinderen en een onderwijzerswoning in te richten²⁴, welke school in 1829 in gebruik wordt genomen. Daarnaast blijft de voormalige stadsschool nog beschikbaar als 2e lokaal.

Het onderwijs op de diverse gehuchten krijgt nu eveneens de aandacht van de stedelijke regering. In de vergadering van 25 augustus 1827²⁵ wordt een plan opgesteld voor de bouw van 3 nieuwe scholen met onderwijzerswoningen in de buitenwijken. Eén op het gehucht Hushoven, bestemd voor ± 100 kinderen van Hushoven, Boshoven en Laar, één op de Dijkerstraat nabij de Keenterschans, bestemd voor ± 120 kinderen van Altweert, Boshoverbeek, Moezel, Keent en Tungelroy en tenslotte één op de Trumpert voor ± 60 kinderen van de Moesdijk, Leuken en Swartbroek. Daar echter

de nodige financiën ontbreken, komt van deze plannen de eerste jaren niets terecht. Eerst in de 30-er en 40-er jaren zien wij op deze plaatsen nieuwe schooltjes verrijzen. Tegen het midden der vorige eeuw komen er in de binnenstad nog enkele bijzondere scholen bij. In 1847 beginnen de zusters Birgittinessen een stadsarmenschool voor meisjes, terwijl in 1851 de Broeders der Onbevleete Ontvangenis uit Maastricht in Weert een armenschool voor jongens openen, in 1858 gevolgd door een internaat.

De situatie in 1859:

Ter afsluiting van deze gegevens volgt hier nog een overzicht van de situatie in 1859. Krachtens de onderwijswet van Van Rappard uit 1857 moest in elke gemeente door de raad het aantal openbare scholen worden vastgesteld alsook het aantal onderwijskrachten. Op 15 oktober 1859²⁶ wijdt de gemeenteraad hieraan een uitvoerig debat. Uit het verslag van deze vergadering blijkt dat Weert op een bevolking van 6878 zielen naast de bovengenoemde bijzondere lagere scholen zes openbare scholen telt, n.l.:

- 1e. Een in de kom der gemeente voor een bevolking van 3267 zielen (kom 2468, Beekpoort 80, Molenpoort 104, Maaspoort 298 en Biest 317) en met een leerlingenaantal van 251. Het aantal leerkrachten wordt ingaande 1 januari 1861 bepaald op 3 alsmede 1 kwekeling.
- 2e. Die op het gehucht Hushoven, bevattend 267 zielen en tevens bestemd voor de gehuchten Laar met 295 en Boshoven met 327 zielen. Het gemiddeld aantal leerlingen van deze school bedraagt 128 en het aantal leerkrachten wordt vastgesteld op 2.
- 3e. Die op het gehucht Leuken (522 zielen) met 115 leerlingen en 2 leerkrachten.
- 4e. Een op Moesel en Keent (426 zielen), tevens bestemd voor de buurten Altweert (365 zielen) en Dries met Boshoverbeek (217 zielen). Deze school telt 97 leerlingen en 1 onderwijzer met 1 kwekeling.
- 5e. Een school in het kerkdorp Tungalroy (436 zielen) met 45 leerlingen en 1 onderwijzer.
- 6e. Een school in het kerkdorp Swartbroek (355 zielen) met 43 kinderen en 1 leerkracht.

In diezelfde vergadering wordt tevens besloten om de beide laatstgenoemde scholen, die nog bijzondere scholen zijn, om te zetten in openbare, daar de inwoners van deze kerkdorpen evenzeer als de overige bewoners recht hebben op volledig uit de openbare kas bekostigd onderwijs. T.a.v. de gesubsidiëerde bijzondere scholen voor behoeftige kinderen wordt opgemerkt: „deze kunnen beter bijzondere scholen blijven, daar anders de kosten voor de gemeente te groot worden zonder dat het onderwijs er iets bij wint.”

Interessant is de vergelijking van het aantal leerlingen en het aantal onderwijzers per school. Deze vergelijking kan een troost zijn voor wie zich over de tegenwoordige klassebevolking beklaagt.

J. HENKENS.

¹ Sinds 1844 zijn er 8 schooldistricten en behoort Weert tot het 6e.

² Rijksarchief Maastricht: „Inventaris van het Fonds der onderwijssarchieven” nrs. 191-276.

³ R.A.M. a.w. nr. 191 (Verslag van 15 april 1822).

⁴ Openbare scholen ontvingen uitkeringen van overheidswege (rijk, provincie en gemeente) terwijl bijzondere scholen enkel waren aangewezen op schoolgelden; ook voor de lokalen, waarin het bijzonder onderwijs werd gegeven, moesten de inwoners zelf zorgen.

⁵ Ten tijde van de Franse Revolutie waren krachtens de wet van 1 september 1796 meerdere kloosters opgeheven en de kloosterlingen verjaagd.

⁶ Hieruit zou in latere jaren het Stedelijk (Bisschoppelijk) College ontstaan.

⁷ R.A.M. a.w. nr. 195 (Verslag van 6 juli 1823).

⁸ R.A.M. a.w. nr. 201 (Verslag van 25 juli 1825).

⁹ R.A.M. a.w. nr. 206 (Verslag van 15 april 1827).

¹⁰ R.A.M. a.w. nr. 199 (Verslag van 10 oktober 1824).

¹¹ R.A.M. a.w. nr. 212 (Verslag van 27 april 1829).

¹² R.A.M. a.w. nr. 208 (Verslag van 11 oktober 1827).

¹³ R.A.M. a.w. nr. 218 (Verslag van 4 maart 1844).

¹⁴ R.A.M. a.w. nr. 219 (Verslag van 16 juli 1844).

¹⁵ R.A.M. a.w. nr. 194 (Verslag van 7 april 1823).

¹⁶ R.A.M. a.w. nr. 225 (Verslag van 15 april 1845).

¹⁷ Gemeentearchief Weert: „Inventaris van het nieuw-archief der gemeente Weert” nr. 8 (Raadsnotulen van 3 oktober 1836).

¹⁸ G.A.W. a.w. nr. 8 (Raadsnotulen van 26 april 1838).

¹⁹ G.A.W. a.w. nr. 10 (Raadsnotulen van 8 mei 1844).

²⁰ G.A.W. a.w. nr. 5 (Raadsnotulen van 21 oktober 1822).

²¹ R.A.M. a.w. nr. 198 (Verslag van 3 juli 1824).

²² R.A.M. a.w. nr. 200 (Verslag van 10 april 1825).

²³ G.A.W. a.w. nr. 5 (Raadsnotulen van 7 oktober 1825).

²⁴ G.A.W. a.w. nr. 6 (Raadsnotulen van 28 mei 1827).

²⁵ G.A.W. a.w. nr. 6 (Raadsnotulen van 25 augustus 1827).

²⁶ G.A.W. a.w. nr. 13 (Raadsnotulen van 15 oktober 1859).